

Originalartikel av slöjdlärare Gustav Andersson, Medelplana 1951.

Är Gössäters samhälle på väg att försvinna?

Bussen stannade vid den gamla smedjan vid Gössäters stenhuggeri. En byggnad, som från början haft ett förnämligt utseende. Mer än andra smedjor kanske. Trappgaveln mot väggen med i rundbågar infattade fönster och över dessa ett smedemblem: Två smideshammare i en medaljong. Här innanför, i den gamla smedjan, har alltså verktyg som stenhuggarna använt, blivit härdade och omsedda. Flera generationer har avlöst varandra under de 75 år som gått sedan stenförädlingen började på denna plats. Skickliga händer har format det hårda materialet. Hantverkarna i sten höll den månghundraåriga stenhuggarkonsten i ära. Resultatet av deras mödor och vittnesbörd om deras skicklighet finne vi litet varstades på byggnader i vårt land. I Stockholm, Göteborg, Eskilstuna, Lidköping. Ryktet gick om det goda materialet och yrkesskickligheten hos dem som arbetade det.

Helt nära verkstäderna står ett minnesmärke från Carl XII:s dagar, en milsten med sirligt huggen kunglig krona. En vacker produkt från Stenhammars verkstäder i Västerplana. Man vill gärna ana sambandet mellan milstenen och de arbeten, som utgått från den verkstad, vars 75-årsminne firas med att nötta verktyg läggs ned, troligen för alltid. Sambandet? Jo, det finns. Den ene mästaren efter den andre har lärt ut sin konstskicklighet. I led efter led har den förts vidare in i vår tid. Nu står ju ofta maskinen där i hantverkarens ställe. Utan människohand är den tung och steril. Men även maskinen skall snart vara tyst och föras bort.

Det vilar något av svikna förhoppningar över det lilla samhället. När stenhuggeriet började, byggdes bostäder. Det blev liv och rörelse på bergsslutningarna. Så småningom kom järnvägen. På 1890-talet väntade man sig ytterligare uppsving genom den nybyggda oljefabriken. Denna blev inte långlivad. Mot slutet av första världskriget byggdes en ny "oljekok". Enligt uppgift skulle ca 2 miljoner runnit bort utan att det blev någon olja. År 1928, när disponent Nils Danielsson övertog förvaltningen av Skånska Cements egendomar och anläggningar på Kinnekulle, blev det ett uppsving med nya förhoppningar. Och nu? Ja, vi ska låta den gamle brukssmeden Sanfrid Hwass berätta.

Kyhlberg, sten och skifferolja

Hwass, som nu är 78 års man, har gott minne av vad han sett under sina 60 år eller flera, som Gössätersbo. Hans far och farfar var stenhuggare. Farfadern arbetade i öppna stenbrott i Österplana och dog över 80 år gammal. Fadern var sandstenshuggare och han var inte mer än 38 år gammal, när han gick bort på grund av "sandstenssjukan". Hwass är pensionerad sedan 1944. Han hade då varit smed vid stenhuggeriet i jämt 50 år.

Han börjar sin sammanhängande skildring, kryddad med en eller annan historia, vid tiden för den första oljefabrikens anläggning 1890-92. Han var en tid hästpojke på gården. Han hade minne av, att han skjutsade hem snickarna, sedan de vore färdiga med träarbetet på fabriken. Bland dem var min far och min farbroder.

Direktör Lars Wilhelm Kyhlberg har skrivit sitt namn i Kinnekulles historia som industriman och företagare. Han var troligen en man med stora drömmar. Han var ägare till Gössäter, där han drev kalkbruk och stenhuggeri. Omkring 1890 hade han planerna på en fabrik, där man skulle utvinna skifferolja, färdiga. Han hade inhämtat uppslag från Skottland och införskrev två ingenjörer därifrån., som svarade för anläggningarna. Dessutom hade han anställt, som medhjälpare, en rysk kemist, professor Leander. Kyhlberg fortsatte så långt hans kapital räckte, men efter två år var det förbrukat till den grad, att han måste göra auktion på vad han ägde och flytta från sin vackra villa Gransäter till Lundsbrunn. Han hade dessförinnan bildat Gössäters Bruks Aktiebolag med friskt kapital. Johanson & Carlander i Göteborg var de största intressenterna. Oljefabriken lades ned. Nedtecknaren av dessa rader minns från min barndom det väldiga tornet och andra byggnader som stod som spöklika minnen från den storhetsdrömmen om Gössäter.

Stenhuggeriet fortsatte emellertid med stor framgång. Som ledare för bruket hade anställts en ung ingenjör, Otto Undén. Det fanns många skickliga stenhuggare, säger Hwass. Bortåt ett 40-tal. Dessutom fanns det 12 hyvlare och ett par inriktare. Arbetsstyrkan uppgick tidtals till omkring 60 man. Det var gott om arbete. Man tillverkade alla slags byggnadssten, alltifrån sockel och golvsten upp till taklisten. Det var ju vanligt med dyrbara fönsterinfattningar, samt med bildhuggerier och listverk av sten. Allt kunde man utföra på Gössäter. Hwass säger att Eskilstuna var en av de stora kunderna. Till Stockholm och Göteborg hade man stora beställningar. Det var mycket ornamentshuggning på den tiden. Stenen till Sparbankshuset i Lidköping har formats här, säger Hwass.

När Skara domkyrka i den Zettervallska restaureringen var färdig kom många sandstenshuggare därifrån till Gössäter och till stenhuggeriet vid Hellekis hamn. Sandstenen hämtades från Husaby mestadels, ty där hade man tillgång till större block och tätare sten än den man hämtade från klipporna vid Kinnevikens stränder.

Stenhuggeriet vid Hellekis hamn

Hwass berättar även om stenhuggeriet vid Hellekis hamn. Det drevs med ganska stor arbetsstyrka och även här fanns det flera skickliga stenhuggare. Bland dessa märktes ornamentshuggare Lindbom. Från Hellekis sändes sten till domkyrkan i Skara. I Trondheims domkyrka finns också stenarbeten utförda vid Hellekis. Arbetet försiggick i brädiskjul. För att kunna hantera stenen under vintern måste den värmas hjälpligt. Då arbetet pågick 12 timmar om dagen hade man under den mörkare årstiden fotogenlampor att lysa sig med. När man kom till ett sådant skjul, såg man en svag ljuspunkt där lampan hängde. I övrigt var luften genompyrd av damm. Det kunde inte vara bra att arbeta under sådana förhållanden. Ingen tänkte närmare på det då. Det visade sig ju också, att många fick s k sandstenslunga. Enbart vid Hellekis stenhuggeri avled under ett år ej mindre än 12 arbetare, som ådragit sig denna sjukdom under sandstenshuggning. Skara domkyrka krävde 48 offer i samma sjukdom.

Kalkstenen, eller som den ofta kallades förr, täljstenen, forslades mestadels från Österplana till Hellekis. Torpare och bönder körde varenda dag året runt. Kontoret på Hellekis var förlagt till högra flygeln, Nyströmsflygeln. Där fanns också ortens postkontor. Hellekis hade en mycket förnämlig hamn. De äldre av oss kommer säkert ihåg att Göta Kanalbolagets ångare lade till i hamnen regelbundet under sina turer mellan Göteborg och Stockholm.

Det hade emellertid kommit en ny förvaltare till Hönsäter. Stenbeck hette han. Som verkställande direktör för Hellekis cementfabrik och bolaget tillhörande egendomar reformerade han bort det gamla stenhuggeriet vid Hellekis hamn. När cementbolaget den 1 januari 1900 övertog Gössäters Bruks AB flyttades användbara maskiner upp till Gössäter. Andra maskiner skrotades ned.

Transportsätt för de färdiga produkterna

Järnvägen från Skara till Gössäter och Hönsäter, S.K.V.J. - Skara-Kinneulle-Vänerns -Järnväg - blev färdig 1887. Banan till Mariestad två år senare. Detta blev ju nästan revolutionerande för kalk- och stentransporterna. Dessförinnan var sjötransporter det enda möjliga far längre avstånd. Lars Kyhlberg hade egen skuta som lade till vid Frihetens hamn vid Hönsäter. Hamnen var dock så grund, att stenen först lastades på flatbottnade pråmar, som drogs för hand i rep, spända mellan land och en pållare eller kar på lastkajen, där skutan låg förtöjd. Stenen togs ombord med en kran. Detta transport- och lastningssätt fortgick ett stycke in på 1890-talet.

Kalkbränning förekom också i Gössäter. När arbetsstyrkan var som störst, fanns det 12 lag, med tre man i varje. Kalkbruket lades ned 1928. Några arbetare fortsatte sedan bränning för egen räkning och sålde den färdiga kalken till bolaget. Nu håller naturen på att reparera den sönderbrutna marken. Björkarna trivs gott i skiffern och vid tiden för vårt besök omslöt snön kullarna och gav åt platsen, där "kalkbrännarna" förr strävat med kärror, skyfflar och hammare, en trolsk prägel.

Det ljusnar ånyo för samhället. Så länge direktör Stenbeck hade hand om stenhuggeriet gick det bra. Hans efterträdare hade däremot föga intresse för detsamma. När denne slutade 1928 kom som bekant disponent Danielsen. Han drog upp den tynande rörelsen ur den farliga vågdalen. En driftsledare, ingenjör A E Augustsson anställdes. Den första ramsågen, den första slipmaskinen och den första kantfräsmaskinen installerades. Dagarna före pingst 1929 körde man igång de nya maskinerna. Det blev till- och ombyggnader och flera nya maskiner kom igång. Det blev fart och flykt över rörelsen. "Se, Danielsen var en organisatör och han var så framsynt och mänsklig", säger Hwass. "Han kunde konsten att samarbeta med folk". Även bostäder rustades upp. Alla fick det bättre. Nere vid Hellekis hamn insattes en liten arbetsstyrka. Arbetets höga visa började tona på nytt.

Hur var det med betalningen?

Låt oss för ett ögonblick gå tillbaka i tiden. När ingenjör Undén genomdrev försäljningen av Gössäters bruk, tog han för egen del, undan den gamla herrgårdsbyggnaden med trädgård och park. Han satte upp ett eget litet stenhuggeri och vid Rännehulan öppnade han ett mindre kalkbruk. "Undén såg barsk ut", säger både Hwass och hans hustru, "men se snällare person fanns inte". I hans hem växlades säkert aldrig ett ont ord. Vi kände honom så väl".

Och så får vi veta att ingenjör Undén tyckte att Kyhlberg avlönade sina arbetare alldeles för lågt. Omkring 1890 var dagsinkomsten - 12 timmar - för hyvlare 1:25. Stenhuggarna hade 15 öre mera per timme. Undén höjde arbetslönen så att en hyvlare kunde ha 1:75 och stenhuggarnas inkomster förbättrades också. Undén lämnade bolaget 1912. Han dog sexton år därefter 1928.

Hwass har varit ett med företaget. Under pratstunden kryddade Hwass sin skildring från gången tid med små belysande historier om personer och händelser. Dessa får väl stå över till en annan gång. Men vi som lyssnar, förstår, att han gått genom livet med vaken blick, med ett minne, som inregistrerat vad han iakttagit. Han var ett med företaget, han har glatt sig åt dess framgångar och är en smula stolt att den vackra råvaran från Kinnekulle blivit uppskattad både i Sverige och i grannländerna. Men han har även känt smärtan, när verktygen blivit liggande oanvända. Maskinerna har efter hand alltmer ersatt det manuella arbetet. Men även maskinernas gnissel och larm har varit stimulerande för den som ser längre än till egna fördelar. När vi talar om samhällets framtid, som ju är avhängigt av stenhuggeriet, säger Hwass, att det ser hotfullt ut just nu. Han vet att det behövs nya maskiner, ombyggnader och mycket annat för att rörelsen skall kunna drivas rationellt. För en människa, som älskar arbetet, känns det svårt och han vill gärna tro på en god lösning, slutar hr Hwass.

Det har mörknat igen över det lilla idoga samhället vid foten av vårt blommande berg. Ty vi kan väl säga att det är vårt berg, trots att marken ägs av ett fåtal och trots att svårigheterna att komma över en egen torva är oöverkomliga. Det är vårt berg i samma mån vi älska det och ger oss själva i arbetet för dess framtid. Det är inte bara markens blomster vi tänka på i samband med epitetet, det blommande berget. Vi tänka också på människorna, på dem som växa upp här, som ge ut sig själva i den uppgift de fått och som en gång skall vila i helgad mark på sluttningarna. Går hotet om stenhuggeriets nedläggande i verkställighet, betyder det ingenting mindre än att skickliga händer tas från vår bygd och att det vackra material de skulle ha bearbetat och fört fram till nytta och skönhet, blir kvar i berget. Det betyder att ett samhälle, som förut sett liknande moln hänga hotande över sig, nu definitivt kommer att skrumpna ihop och försvinna.